

OSMANLI YARGILAMA HUKUKUNDA YAZILI DELİL OLARAK HÜCCET

Doç. Dr. İbrahim ÜLKER *

Öz

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren hakların ispatı ve korunması için yazı, bir araç olarak kullanılmıştır. Hanefi hukukçuları yazılı belgeye bazı gerekçelerle şüpheli yaklaşmıştır. Çünkü yazı yazıya benzer, yazı taklit veya tahrif edilebilir. Hanefi alimler bu nedenlerle yazının yargılamada delil olarak kabul edilmesi için şahit ile desteklenmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Hanefi görüşü doğrultusunda hukuk uygulamasını şekillendiren Osmanlı Devleti'nde yazılı belgenin yaygın olarak kullanıldığı görülmüştür. Kişilerin haklarının tescil edilmesi için kadılar görevlendirilmiş, kadınların tescil işlemi sonucunda taraflara verdiği belgeye hüccet denilmiştir. Hakkında hüccet düzenlenen bir konuda daha sonra uyuşmazlık çıkarsa hak sahibi elindeki hücceti mahkemeye delil olarak sunmuştur. Karşı taraf hüccetin içerdiği hakkı inkâr ederse şahitler dinlenerek uyuşmazlık çözülmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Osmanlı hukukunda yaygın olarak kullanan hüccetin tarihi süreci, delil değeri, özellikleri ve yargılamada nasıl kullanıldığı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

• Osmanlı Hukuku • Hüccet • Mahkeme • Delil • Yargılama

* Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi, Kamu Hukuk Bölümü, Hukuk Tarihi Ana Bilim Dalı, Konya, Türkiye ✉ Assoc.Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Law, Department of Turkish Law History, Konya, Türkiye.

✉ iulker@delcuk.edu.tr • ORCID 0000-0001-5953-6772.

✉ **Atf Şekli** | Cite As: ÜLKER, İbrahim: "Osmanlı Yargılama Hukukunda Yazılı Delil Olarak Hüccet", SÜHFD, C. 33, S. 1, 2025, s. 817-847.

✉ **İntihal** | Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. | This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

✉ Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

HUJJAT (LEGAL DEED) AS WRITTEN EVIDENCE IN OTTOMAN PROCEDURAL LAW

Abstract

Since the early periods of Islamic history, writing has been used as a tool for proving and protecting rights. The Hanafi school has approached written documents with skepticism for certain reasons. This is because writing can resemble other writing, and documents can be forged or altered. For these reasons, Hanafi scholars argued that written evidence should be supported by witness testimony to be accepted as proof in legal proceedings.

In line with the Hanafi perspective, the Ottoman Empire, which shaped its legal practices accordingly, widely utilized written documents. Judges (qadis) were appointed to register individuals' rights, and the document issued by the qadis as a result of this registration process was called a "hujjat" (deed). If a dispute arose later regarding a matter for which a hujjat had been issued, the rights holder would present the hujjat as evidence in court. If the opposing party denied the right contained in the hujjat, witnesses would be heard to resolve the dispute. This study examines the historical process, evidential value, characteristics, and usage of the hujjat, which was widely employed in Ottoman law, particularly in legal proceedings.

Keywords

• Ottoman Law • Hujjat (Legal Deed) • Court • Evidence • Trial

GİRİŞ

İnsanlar tarih boyunca ileride ortaya çıkması muhtemel risklere karşı haklarını koruma altına almak için çeşitli tedbirlere başvurmuşlardır. Bunlardan en önemlisi sahip oldukları hakların yazıya geçirilmesidir¹. Yazının icadından sonra belirlenen koşullara göre hazırlanmış belgeler yargılama hukukunda önemli bir yere sahip olmuş ve hakimler tarafından hükme gerekçe olarak kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ciddi bir kayıt geleneğinin bulunduğu söylenebilir. Zaman içerisinde bir kısmı yok olsa da Osmanlı döneminden günümüze önemli miktarda belge ulaşmıştır. Bu evraklar arasında resmî

¹ Yazının ilk ortaya çıktığı Sümerlerde yazının icadının hakları kayıt altına alma ihtiyacını gidermek amacıyla olduğu söylenebilir. LANDSBERGER, Benno: "Sümerler", (Çev. Mebrure Osman Tosun) Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 5, 1945, s. 92.

belge ve defterlerin yanı sıra kadı sicilleri başta olmak üzere özel kişiler arasında yapılan hukuki işlemleri içeren kayıtlar da bulunmaktadır.

Osmanlı mahkeme kayıtları incelendiğinde davacı tarafın hakkını ispat etmek için mahkemeye sunduğu çeşitli yazılı deliller tespit edilmiştir. Bu belgeler arasında en çok kullanılan yazılı delil türünün hüccetler olduğu görülmektedir. Aşağıda detaylı olarak açıklanacağı üzere, kendine özgü niteliklerinden dolayı hüccetler Osmanlı yargı sisteminde önemli bir yere sahip olmuştur. Kişiler, hukuki işlemlerini kayıt altına almak ve ihtilaf çıkması durumunda haklarını ispat etmek için en çok bu belge türünü kullanmışlardır.

Osmanlı mahkemelerine hakkın ispatı için sunulan belgeler hüccetlerle sınırlı değildir. Borç ikrarı vb. hususların yazıldığı, düzenleyen kişinin imza ve mührünü içeren temessükler, tacirlerin kendi kayıtlarını tuttukları defterler, vakıf defterleri, kassam defterleri, padişah ferman ve beratları, buyruldu-yı şerîf, emr-i şerîf, berât-ı hâkanî, izinnâme vb. adlarla anılan resmi yazılar, tapu tahrir kayıtları, vakfiyeler, fetvâ-yı şerîfeler ihtilafın çözümü için mahkemelere ibraz edilen belgelerden bazılarıdır. Yargılamada diğer belgelere göre kullanım oranının fazla olması, kendine özgü hususiyetleri, hüccetler üzerinde bu yönü ile akademik bir çalışmanın bulunmaması, bu araştırmanın yapılmasına yönlendiren amillerdir.

Bu çalışmada konunun daha iyi izah edilmesi açısından Osmanlıya gelinceye kadar geçen süreç yani İslam hukukunda ve Hanefi mezhebinde yazılı delilin yeri hakkında kısa bir bilgi verilecektir². Daha sonra Tanzimat öncesi yargılama hukukunda yazılı bir ispat vasıtası olarak kullanılan hüccetin yeri ve nasıl kullanıldığı ele alınacaktır. Tanzimat dönemi sonrasında da hüccetlere rastlanılmaktadır. Ancak Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'de ve usul hukukunda yapılan düzenlemelerle yargılama hukukunda, yazılı belgelere dair hükümler getirilmiş ve konu daha sistematik hale dönüştürülmüştür. O nedenle bu dönemde yargılama hukukunda yazılı belge ve hüccet ayrı bir çalışmanın konusu olabilir.

² Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren İslam hukukunu esas alarak inşa edilmiş bir hukuk sistemini benimsemiştir. Osmanlı yargılama hukuku da İslam hukuku esaslarına göre oluşturulmuştur. Bu nedenle Osmanlı hukukunda bir mesele incelenirken konunun İslam hukukunda nasıl düzenlendiğinin ortaya konulması, mevzunun temellendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

I. İSLAM HUKUKUNDA YAZILI BELGE

İslam hukukunun ilk döneminden itibaren hukuki işlemlerin tescil edildiği görülmektedir. Bizzat Hz. Peygamber'in kaleme aldıkları onlarca belge olduğu bilinmektedir. Bu belgelerden bazıları hukuki işlemlerin tescili mahiyetindedir³. İlk dönemden itibaren hakimler tarafından hukuki ihtilafların çözüme bağlanmasında yazılı belgelerin delil olarak kullanıldığı tarihi kayıtlarda ifade edilmektedir⁴.

Emevîlerin ilk döneminde Mısır kadısı Süleym b. Anz mirasla ilgili davada bir karar vermiş, daha sonra taraflar tekrar kadıya gelerek kadının verdiği kararın içeriği konusunda ihtilafa düştüklerini beyan etmişlerdir. Kadı bunun üzerine verdiği kararı bir kâğıda yazmış ayrıca bu kaydın yazılmasında bulunan şahitleri belirlemiştir. Böylece kadıların verdikleri kararlar kaydedilmeye başlanmıştır⁵. İslam'ın ilk dönemlerinde görev yapan bazı kadıların asli görevlerinin yanı sıra "insanlar için vesika yazmak" işi ile de uğraştıkları kaynaklarda yer almaktadır⁶.

İslam tarihinde kadılar, öncelikle uyuşmazlıkları çözmekle görevlendirilmişler, zamanla bu göreve denetim ve tescil gibi yeni vazifeler eklenmiştir. Kadıların erken dönemlerden itibaren davalarda verdikleri hükümleri ya bizzat kendileri ya da katipler tarafından yazıya aktarılmış aynı konuda çıkan uyuşmazlıkta bu yazılı belgelere müracaat edilmiştir⁷.

³ Muhammed Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye isimli eserinde, Hz. Peygamber'in hazırlattığı üç yüz civarında belge hakkında bilgi vermektedir. Bu belgelerden önemli bir kısmı devlet idaresine ilişkin olsa da bazıları kişisel hukuki işlemlere ilişkindir. Örneğin eserde yer alan 222 numaralı belgede Hz. Peygamber Ebu Rafi isimli kölesini azat etmiş ve azat ettiğine dair bir belge hazırlatmıştır. **HAMİDULLAH**, Muhammed: el-Vesâiku's-Siyâsiyye, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1997, s. 348.

⁴ Hz. Ömer'e götürülen bir ihtilafa hak sahibi olduğunu iddia eden kişi elindeki senede dayanarak karşı taraftan hakkını talep etmiştir. Senette borcun vadesi olarak yazan Şaban ayının geçmiş Şaban ayı mı, gelecek Şaban ayı mı olduğu yönünde tartışma üzerine yılları gösteren bir takvim kullanmanın gerekliliği ortaya çıkmış, yapılan istişareler üzerine Hicri takvim ihdas edilmiştir. **ATAR**, Fahreddin: İslam Adliye Teşkilatı, Ankara, 1991, s. 67-68.

⁵ **ATAR**, İslam Adliye Teşkilatı, s. 85; **AKYÜZ**, Vecdi: "Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslam Amme Hukuku'nun Gelişmesi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1989, s. 391.

⁶ Hicri 97 yılında vefat eden Talha b. Abdullah hakkında bilgiler verilirken bu husustan bahsedilmiştir. **KASIMİ**, Zafir: Nizamü'l-hukm fi's-şeria ve't-tarihi'l-İslâmî, Beyrut, 1987, C. 2, s. 429.

⁷ **SCHACHT**, Joseph: İslam Hukukuna Giriş, (Çev. Mehmet Dağ – Abdülkadir Şener), Ankara, 1986, s. 36; **AKYÜZ**, s. 390-391; **ATAR**, İslam Adliye Teşkilatı, s. 85.

Abbasiler dönemine gelindiğinde yargı kurumunun çok daha sistemli bir hal aldığı söylenebilir. Baş-kadılık müessesesi tesis edilmiş, mahkemelerde devamlı şahitler bulundurulmaya başlanmışlardır⁸. Abbasiler döneminde kadılar yargılama görevinin yanı sıra kişilerin nikah, vasiyet, vakıf gibi işlemlerini gerçekleştiriyor ve bu işlemleri mahkeme kayıtlarına yazıyorlardı⁹.

İslam tarihinde yazı hukuki işlemlerin tescilinde o denli yaygın olarak kullanılmıştır ki bu konu bir bilim dalı haline almıştır. Hicri 2. asırda hukuken geçerli bir belge elde edinilmesi için uyulması gereken kuralları ele alan “ilmü’ş-şurûtu” ortaya çıkmıştır¹⁰. Şurûtu, şart kelimesinin çoğuludur. İnsanlar arasında yapılan çeşitli hukuki işlemlerin hakların zayi olmasını önlemek adına nasıl yazılması gerektiğini ele alan bilimi ifade etmek için ilm-i şurut tabiri kullanılmıştır¹¹.

Bu alanda eser veren Tahavi (ö.321/933) *eş-Şurûtu'l-Kebir ve's-Sağir* isimli eserinde kendisinden önce bu alanda yazılan eserlerin bir listesini vermekte ve alanda o zamana kadar yazılmış 46 eser zikretmektedir. Bu eserlerde hukuken geçerli bir belge elde edilmek için hangi hususlara dikkat edilmesi gerektiği bildirilmiş, hukuki işlemlere ilişkin belge örneklerine de yer verilmiştir. Bu bilgiler İslam dünyasında hukuki işlemlerde yazılı belgenin ne denli yaygın olarak kullanıldığını bize göstermektedir¹².

İslam yargılama hukukunda ispat vasıtaları en geniş hali ile ikrar, şahitlik, yemin, yeminden nükul, kasame, hâkimin bilgisi, yazılı delil olarak sayılmaktadır¹³. Ancak fıkhi mezheplerin yazıya yaklaşımına göre

⁸ HASAN, İbrahim Hasan: İslam Tarihi, İstanbul, 1992, C. 3, s. 114.

⁹ MAVERDÎ, Ebu'l-Hasan: Ahkam-ı Sultaniyye (Çev. Ali Şafak), İstanbul, 1976, s. 79-80; ÜLKER, İbrahim: Osmanlı Noterlik Hukuku, Ankara, 2018, s. 61.

¹⁰ SCHACHT, s. 91.

¹¹ ÖNDER, Muharrem: “Ebû Ca’fer et-Tahâvî (239-321/853-933) ve Şurûtu İlmi”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S. 11, Nisan, 2008, s. 374; ÖZCAN Ruhi: “Mukaddimetü'l-Hâvî fî Şurûti't-Tahâvî”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat ty. s. 19.

¹² ÜLKER, Osmanlı Noterlik Hukuku, s. 81.

¹³ ATAR, Fahreddin: İslam Yargılama Hukukunun Esasları, İstanbul, 2013, s. 231, BARDAKOĞLU, Ali, “Beyyine” TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992, C. 6. s. 97-98.

mahkemede delil olarak kabul edilecek belgede aranacak nitelikler farklılaşmıştır¹⁴.

II. HANEFİ MEZHEBİNE GÖRE YARGILAMADA YAZILI BELGE

Osmanlı hukukunda yaygın olarak Hanefi görüşü uygulanmış, yargılama usulünde de Hanefi mezhebinin görüşleri esas alınarak hareket edilmiştir¹⁵. Bu nedenle Hanefi mezhebinin yargılamada yazılı delile nasıl yaklaştığını ortaya koymak Osmanlı uygulamasını anlamlandırmak için gereklidir.

Hanefi alimler ispat vasıtası olarak yazılı metinlere şüphe ile bakmışlardır¹⁶. Zira yazı yazıya benzer, yazı alıştırma için yazılmış olabilir, yazı kolaylıkla taklit edilebilir¹⁷. Alimler bu mahzurları gidermek için

¹⁴ Maliki mezhebinde bir hakkı içeren belgede kişiler yazıdan mühürden veya imzadan yazı sahibini tespit etseler (sahibi inkâr etse veya şahit olmasa bile) bu belge ispat vasıtası olarak kullanılabilir. **İBN FERHUN**, Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) (ö. 1397): Tebsiratü'l-Hukkam, Darü'l-Kitabî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, C. 1, s. 284-288; **TYAN**, Emile: Noterlik ve İslam Hukuku Uygulamasında Yazıyla İspat Rejimi, Çeviren: Ahmet Ziya Çalışkan, Editör: İbrahim Ülker, Konya, 2019, s. 74-77. Malikiler yazıyı eşyaya kıyaslayarak nasıl ki bir eşyanın bir kişiye ait olduğunu tespit için iki şahit yeterli ise bir yazının bir kişiye ait olduğunu tespit için iki şahidi yeterli görmüşler ve özellikle yazı sahibine ulaşılamayan durumlarda şahit beyanı (Burada şahit bir yönü ile yazının sahibini tespit eden bilirkişi işlevi görmüştür.) ile yazının içeriğine göre hakimnin hüküm verebileceğini kabul etmişlerdir. **İBN FERHUN**, C. 1, s. 304.

¹⁵ **ATAR**, İslam Yargılama Hukukunun Esasları, s. 74; **AVCI**, Mustafa: Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 2024, s. 127.

¹⁶ Burada şüphe yazı sahibi tarafından yazıda belirtilen hakkın inkâr edilmesi durumunda ya da yazı sahibine ulaşılamaması durumundadır. Yoksa yazı sahibi tarafından kabul edilirse yargılama hukukunda her türlü yazı delil olarak kullanılabilir. Bu konuda Bezzazi'den aktarılan (ö.827/1424) bir fetva şöyledir: "Müddei, on altın alacak iddia ettiğinde müdde aleyh, müddeinin kendisini ibra eylediğine dâir mu'anven ve mersûm bir senedi ibrâz ve müddei de bunu ikrâr eylese, deyn sâkit ve def' sâbit olur." **ALİ HAYDAR** Hoca Emin Efendizâde: Düreru'l-Hukkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam, İstanbul, 1330, s. 181.

¹⁷ **SERAHSİ**, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme (ö.1090): Mebsut, (Editör: Mustafa Cevat Akşit), İstanbul, 2008, C. 18, s. 257; **ŞEYH BEDREDDİN**: Letâifu'l-İşârât Şerhi / et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-İşârât, (Ed: Hacı Yunus Apaydın), Ankara, 2012, C. 2, s. 1548; **İBN ÂBİDİN**: Reddül-Muhtar ale'd- Dürri'l-Muhtar (Ter: Mazhar Taşkesenlioğlu) İstanbul, C. 12, s. 359; **BİLMEN**, Ömer Nasuhi: Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu, İstanbul, 1970, C. 8, s. 175. İbn Abidin, bilirkişi incelemesi sonucunda yazının bir kişiye ait olduğu tespit edilse bile başka delil yoksa yazı sahibi borcu inkâr ederse cumhur ulemanın görüşü doğrultusunda inkarına itibar olunur demektir. **İBN ÂBİDİN**, C. 12, s. 359.

yazılı beyanı sözlü beyana eş kabul etmişlerdir. Nasıl bir sözün gerçekliğini ispat etmek için iki şahit gerekir; ispat vasıtası olarak kullanılacak belgelerin de yargılama hukukunda kabul edilmesi için şahitlendirilmesi gerekmektedir. Bu şahitlerin yazılı belge hazırlanırken görmeleri yeterli bulunmamıştır. Ayrıca yazılan metnin kendilerine okunması, tarafların kimliklerine ve hazırlanan metnin içeriğine de muttali olmaları gerekmektedir. Yazı şahitlerinin sorumluluğu burada da bitmemektedir. Uyuşmazlık anında yazılı belge delil olarak kullanılır ve karşı tarafça inkâr edilirse şahitler kadı huzuruna getirilerek belgenin yazılmasına, tarafların kimliklerine ve sözleşmenin içeriğine ilişkin şahitliklerini ifade etmelidirler¹⁸.

Yukarıdaki bilgiler düşünüldüğünde yazının etkisizleştirildiği bir durum ortaya çıkmaktadır. Zira yazılı belge olmasa da bir hakkın iki şahitle ispatı mümkün iken; yazılı belge düzenlenmesi durumunda da belgenin şahitleri aynı söze şahitlikte olduğu gibi mahkeme önünde taraflar arasındaki sözleşmenin detayları konusunda şahitlik yapmak zorundaydılar¹⁹.

Yazının tek başına delil olarak kabul edilmemesi bir hakkın uzun süre korunması düşünüldüğünde bazı sorunları beraberinde getirecekti. Örneğin bir gayrimenkul devrinde yer alan tarafların veya şahitlerin zaman içinde ölmesi durumunda hak nasıl ispat edilecekti? Aynı şekilde bir vakfın kuruluş ve işletilmesine ilişkin olarak düzenlenen bir vakfiye belgesi aradan yıllar geçtikten sonra vakıfla ilgili çıkan bir uyuşmazlıkta belgeyi düzenleyen taraflar ve şahitler artık yaşamadığı için kullanılamayacak mıydı? Hanefiler bu içtihat üzerine ortaya çıkan bu gibi sorunları içtihadın illetine inerek çözmüşlerdir. Yazı neden tek başına delil olarak kabul edilmemişti. Çünkü yazı taklit ve tahrif edilebilir. Yazan kişinin iradesinin mutlak olarak ne olduğu yazıdan tespit edilemeyebilir. O zaman taklit ve tahrif edilme imkânı olmayan ve işlemi kuran kişilerin iradelerinin açık bir şekilde tespit edilerek yazıya geçirildiği belgeler delil olarak kullanılabilir²⁰. Ancak aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere Osmanlı

¹⁸ **TYAN**, s. 11; **DEMİR**, Abdullah: Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi, İstanbul, 2010, s. 183.

¹⁹ Fetava-yı Hindiyeye (Fetava-yı Alemgiriyye), (Terc: Mustafa EFE), By, Ty, C. 8 s. 178; **KAYAOĞLU**, İsmet: İslam Kurumlar Tarihi, Ankara, 1985, s. 43.

²⁰ **İBN ÂBİDİN**, C. 12, s. 147; **TYAN**, s. 86; **BİLMEN**, C. 8, s.1 75; **ATAR**, İslam Yargılama Hukukunun Esasları, s. 197; **AKMAN**, Ahmet: "Mecelle'de İspat Hukuku", SÜHFD, C. 32, S. 1, 2024, s. 382.

uygulamasının tam anlamı ile bu noktaya gelmesi Tanzimat'ın ilanından sonra olmuştur.

Hanefi fakihler, yazılı belgelere doğrudan itibar edilmemesi gerektiğini belirtmişler; ancak taklit ve tahrif edilme imkânı olmayan, kadının usulüne uygun tuttuğu kayıtlar, sultanın defterleri, bir beldenin örfüne göre tutulan kayıtlar ve tacirin aleyhine olan defter kayıtlarının yargılama hukukunda delil olarak kullanılabileceğini ifade etmişlerdir²¹.

III. KLASİK DÖNEM OSMANLI YARGILAMA HUKUKUNDA YAZILI BELGE

Osmanlı kendisinde önce tesis edilen yargı sistemini devralmış günün ihtiyaçlarına göre geliştirerek uygulamıştır. Osmanlı yargı teşkilatı zamanla tüm yerleşim birimlerinde kazalarda bile tesis edilmiş, hatta ihtiyaç duyulan nahiyelerde kadı tarafından görevlendirilen naibler görev yapmışlar ve padişah tarafından verilen yetkiler doğrultusunda insanların hukuki ihtiyaçları karşılanmıştır²².

Osmanlı dönemine gelindiğinde kadıların yargılamanın yanı sıra belge düzenleme görevini ifa ettikleri net bir şekilde görülmektedir. Kadı beratlarında bu görev zikredilmiş, yargı harçlarının düzenlendiği kanunnamelerde belge düzenleme karşılığı alınacak ücret açıkça düzenlenmiştir²³. Belge ücretleri padişah tarafından belirlendiği için kadılar bu hizmet karşılığında keyfi bir ücret talep edememişlerdir.

Kadıların hukuki işlemleri tescil görevini ifa etmesi iki yönlü bir fayda doğurmuştur. Birincisi alınan harçlarla geçimini sağlayan kadılar için tescil işlemleri neticesinde alınacak ücret bir gelir kalemi olarak kabul edilmiştir. Hatta kadı sicilleri incelendiğinde taşra kadılarının uyuşmazlık çözmekten daha çok tescil işlem yaptığı görüldüğünden kadıların gelirlerinin önemli bir kısmının tescil işlemlerinden elde edildiğini

²¹ SERAHSİ, C.18, s.257; İBN ÂBİDİN, C. 12 s. 347, 358.

²² AVCI, s. 211.

²³ MÜNECCİMBAŞI, Dede Derviş Ahmet: Sahâifü'l-Ahbar (Çev: Ahmed Nedim) İstanbul, 1869, s. 309; Aşıkpaşazade Tarihi, (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul, 2013, s. 95-96; UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara, 2014, s. 84; I. Selim Kanunnamesinde hüccet karşılığı alınacak ücret şu şekilde belirlenmiştir: "Kadı hüccetinin resmi budur ki, yirmi altı akçe alına; yirmisi kadının ola dördü naibin, ikisi kâtibin ola. Resm-i nikâh dahi böyledir; bakire ve seyhibeden olsa resmi yirmi akçe alına, on beşi kadının, üçü naibin, ikisi kâtibin ola. Ve bir kimse avretin boşasa yine alsa, resmi nikâh on beş akçe ola, onu kadının üçü naibin ikisi kâtibin ola..." AKGÜNDÜZ, Ahmet: Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, İstanbul, 1991, C. 3, s. 106.

söylemek mümkündür. Kadıların tescil işlemi yapmasının halk açısından faydası, geniş yargı ağı sayesinde kolay ulaşılabilen, güvenilir ve eğitilmiş kişiler tarafından tutulan, kalıcı ve şahitli belgelerin oluşturulmasıydı. Ayrıca, bu belgelerin bir nüshasının sicile kaydedilmesi sayesinde, ihtilaf halinde başvurulabilecek resmi kayıtlar elde ediliyordu. Daha da önemlisi, uyuşmazlık çıktığında başvurulacak merci tarafından hakkın kayıt altına alınması sağlandığından, hukuki güvenliği temin eden sağlam bir belge oluşturulmuş oluyordu²⁴.

Osmanlı döneminde kadıların hukuka uygun belge düzenlemelelerine rehberlik etmek üzere sak eserleri kaleme alınmıştır. Sak ilmi İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan şürut geleneğinin bir devamı olarak kabul edilebilir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde daha önce hazırlanmış şürut kitapları kullanılırken ilerleyen yıllarda Osmanlı alimleri kendi sak eserlerini kaleme almış ve değişen ihtiyaçlara göre bu ilmi tekemmül ettirmişlerdir²⁵.

Kanuni dönemine ait bir kayıt padişahın bazı bölgelerde bazı şartlarda hakkın ispatı için yazılı delil zorunluluğu getirdiğini göstermektedir. 6 Numaralı Mühimme defterinde yer alan 28 Ramazan 972 (29 Mart 1565) tarihli kayda göre Yamko isimli kişinin ölen babası yerine Nakşe, Sire ve Milo adası dükası olarak tayin edilmesine ilişkin fermenda diğer

²⁴ ÜLKER, Osmanlı Noterlik Hukuku, s. 130.

Mahkeme önünde hüccetin ispat aracı olarak kullanıldığı bir örnek şöyledir: "...suâl olunup mezbûr Abdurrahman'ın yedimden kabz ettiği semen-i mezbûr yüz yetmiş altı esedî gurusun mezbûr Abdurrahman'dan alıverilmesi matlûbumdur deyü mazmûnu min-küllî'l-vücûh takrîr-i meşrûhunu nâtik ve mûmâ-ileyh Mehmed Efendi'nin hatt ü hâtemini hâviye ve bin yetmiş sekiz senesi Şa'bânî'l-mu'azzamî'nun evâsıtı ile müverraha hüccet-i şer'iyeye ibrâz etmeğın gibbe's-suâl mezbûr Abdurrahman cevâbında mevşûfe-i mezbûreyi semen-i mezbûr yetmiş altı esedî gurusu müdde'î-i mezbûra bey' ve teslîm ve kabz-ı semen ettiğiinden sonra mezbûre Âişe mevşûfe-i mezbûreye vech-i muharrer üzere müstahikka çıkıp hükm-i hâkim ile müdde'î-i mezbûre yedinden almış idi deyüp mazmûn-ı hüccet-i mezbûreyi ikrâr etmeğın mücebince semen-i mezbûr yetmiş altı esedî gurusu müdde'î-i mezbûra edâya merkûm Abdurrahman'a [44b] tenbîh olunmağın mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu." İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671), (Ed. Coşkun Yılmaz), (İstanbul 2019). s. 214, Hüküm no: 227.

²⁵ Bu konuda bir çalışma için bkz: KAYA, Süleyman: "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2005; AKGÜNDÜZ, Ahmed: Şer'iyeye Sicilleri, İstanbul, 1988, C. 1, s. 18; Karşılaştırmalı olarak yapılan bir çalışmada yıllar içinde bu ilmin derinlik kazandığı, içerik ve belge sayısı açısından geliştiği görülmektedir. ÜLKER, İbrahim: "Ebüssuûd Efendi ve Şânizâde'nin Sakk Kayıtları Işığında İslam ve Osmanlı Hukukunda İcâre (Kira)" Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 6, S. 2, 2023, s. 730-755.

hususların yanı sıra adalarda yaşayan gayrimüslimlerin ticaretle uğraşmaları durumunda belirli miktarın üzerinde yapılacak muameleleri kadı siciline kaydettirilerek hüccet veya sicil düzenlenmesi padişah tarafından emredilmiştir²⁶.

Günümüz yargılama hukukundaki senetle ispat zorunluluğuna benzemesi ve İslam yargılama hukukunun temeli diyebileceğimiz şahit delilini etkisizleştirilmesi açısından çok orijinal bir kayıttır. Ferman, ticaretle uğraşan zimmilere beş bin (akçe) yi geçmeyen işlemlerinde sicil zorunluluğu getirmezken; beş binin üzerindeki işlemler için kadıya başvurarak kayıt yaptırmaları ve işlemlere ilişkin sicil veya hüccet almaları emredilmektedir. Sicil yaptırmayıp şahit ile davasını ispat etmek isteyenlerin ise davalarının kadılar tarafından görülmemesi emredilmiştir.

A. Kavram Olarak Hüccet

Hüccet, lügatte “kastetmek, yönelmek, ziyaret etmek, üstün gelmek” anlamına gelen hacc kökünden türemiş bir isim olup “isabetli yönelişi kanıtlayan delil” demektir²⁷. Hadis ve kelam ilminde, Şia literatüründe farklı anlamlarda kullanılan bir kavram olan “hüccet” İslam ve Osmanlı yargılama hukukunda da önemli bir yere sahiptir.

Hüccet kelimesinin Osmanlı yargılama hukuku açısından biri özel, diğeri genel olmak üzere iki anlamı olduğu söylenebilir. Genel anlamda hüccet, günümüzdeki delil kavramına karşılık gelmekte olup ikrar, yemin ve şahit gibi davanın ispatında başvuru vasıtaları ifade etmektedir²⁸. Özel anlamda ise kadıların düzenlediği belgelere hüccet denilmektedir. Ancak doktrinde, kadılar tarafından düzenlenen hangi tür belgelere

²⁶ “...Müslümanlara bey’ u şirâ ve kefâlet ve sâir umûr-ı şer’iyyede beş bine varınca vâkı’ olan hususlar sicillâtsiz ola. Beş binden yukarı olan bey’u şirâ ve ticâret-ü kefâlet hususlarında ve sair umûr-ı şer’iyyede sicillât itdürüp sûret-i sicil veyâ hüccet alalar. Sonra nizâ’ olundukda sicille ve hüccete nazar olunup mücebi ile amel oluna. Bu ikiden biri olmayıp zûr şâhid ikâme itmekle bunlardan nesne davâ ederler ise mesmû’ olmaya. Bu husûs mukaddemâ tembih oluna. Ba’de’t-tembih geri nizâ’ ederler ise mâdem ki kadılar hüccetlerinde veya sicille kaydolunmuş olmaya, ânun gibilere tezoîr’ü telbîs ettirilmeyip şer’-i şerîfe muhâlif ettikleri davaları istimâ’ olunmaya...” Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi:3, 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, Ankara, 1995, s. 305-306.

²⁷ YAVUZ, Yusuf Şevki, “Hüccet” TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, C. 18, s. 445.

²⁸ Türk Hukuk Lügati, Ankara 1991, s. 134; OĞUZ, Mustafa / AKGÜNDÜZ Ahmet: “Hüccet” TDV İslam Ansiklopedisi, 1998, C. 18, s. 446.

hüccet denildiği ve hüccetin içeriği konusunda görüş ayrılıkları bulunduğu görülmektedir.

Ali Haydar Efendi'nin Mecelle şerhine atfen Bayındır, "*Hâkimin hükmünü ihtiva etmeyen taraflardan birinin ikrarıyla diğerinin tasdikini havi bulunan ve üzerinde bunu düzenleyen hâkimin mühür ve imzasını taşıyan senet demektir.*"²⁹ şeklinde hücceti tanımlamıştır. Bayındır ayrıca hüccetlerin mahkemelerin noterlik çalışmalarının ürünü olduğunu, ilamlardan farklı olarak hâkimin hükmünün hüccetlerde bulunmadığını beyan etmiştir.

"Şer'iyeye Sicilleri" isimli eserinde Akgündüz, sicillerde yer alan belge türlerinden bahsederken yine Bayındır'ın Ali Haydar Efendi'den yaptığı aynı sayfayı ve Bayındır'ın eserini kaynak göstererek³⁰ Bayındır'ın yaptığı hüccet tanıma benzer bir tanım yapmış, hüccetlerin ilamlardan farklı olarak kadı hükmünü ihtiva etmeyen belgeler olduğunu söylemiştir.³¹ Akgündüz ayrıca "halkın dilinde, hükmü ihtiva etsin etmesin üst tarafında hâkimin imza ve mührünü taşıyan her belgeye hüccet denile gelmiştir" bilgisini paylaşır.

Uzunçarşılı ise hücceti şöyle tanımlar:

*"Hüccet lügatte delil, bir fiilin sabit olduğuna medar olan nesne demektir. Şer'i mahkemelerde bir davanın şahitler huzuruyla onları dinledikten sonra kadının verdiği hükmü havi ilamdır. İlamla hüccet arasındaki fark, hüccette şahitlerin huzuruyla görülen davada kadının ilâmı altında şahitlerin imzalarının bulunması ve verilen kararın şer'an sabit olmasıdır. İlamda ise böyle bir hal olmayıp vaki halin yalnız arz ve ifadesidir"*³²

Uzunçarşılı, ilam kelimesinin bildirmek anlamında olduğunu söylemiştir. Kadının herhangi bir mesele hakkında yaptığı tahkikatın mercisine ya da bir suale cevabın ilgisine arz eylemesine ilam denildiğini, örneğin halkın yolsuz bir meseleden şikâyet yolu ile dertlerinin hükümete

²⁹ BAYINDIR, Abdülaziz, İslam Muhakeme Usulü (Osmanlı Devri Uygulaması), İstanbul, 1986, s. 35-36.

³⁰ Ayrıca kaynaklar arasında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı" isimli eseri de kaynak olarak göstermiştir. Ancak eserde birazdan bahsedileceği üzere hüccetlerle ilgili farklı bilgiler verilmektedir.

³¹ "Kadının hükmünü (kararını) ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarını ve diğerinin bu ikrarı tasdikini hâvi bulunan ve üst tarafında bunu düzenleyen kadının mühür ve imzasını taşıyan yazılı belgeye hüccet denir." AKGÜNDÜZ, Şer'iyeye Sicilleri, s. 21.

³² UZUNÇARŞILI, s. 113.

arz edilmesini istemeleri durumunda kadının hükümete bunu duyurmasına ilam denileceğini belirtmektedir³³.

Bayındır ile Akgündüz'ün hüccet tanımı ile Uzunçarşılı'nın hüccet tanımı tamamen birbirinden farklılık göstermektedir. Uzunçarşılı, şahitler huzurunda görülen ve altında şahitlerin imzaları bulunan hüküm içeren belgelerin hüccet olduğunu; ilamın ise sadece vaki halin yalnız arz ve ifadesi olduğunu dile getirmiştir.

Akgündüz ve Bayındır'ın Atıf yaptığı Ali Haydar Efendi'nin eserine bakıldığında *"Hüccet dahi zamanımızda hükmü hâvi olmayıp, tarafeynden birinin ikrarını, diğerin dahi tasdikini muhtevi bulunan ve bunu tanzim eden hâkimin ilamda olduğu gibi mühür ve imzası zirde (altında) değil balasında (üstünde) olan varakaya denir."*³⁴ şeklinde hücceti tarif ettiği görülmektedir.

Kanaatimizce Ali Haydar Efendi'nin tanımında yer alan *"zamanımızda"* vurgusu önem kazanmaktadır. Dürerü'l-hukkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm isimli Mecelle'yi şerh eden Ali Haydar Efendi'nin eseri on altı cüz halinde 1892 ile 1898 yılları arasında basılmış³⁵ ve eserin yazarı Ali Haydar Efendi 1935 yılında vefat etmiştir³⁶. Yani Ali Haydar Efendi Osmanlı'nın son dönem hukukçuları arasındadır. Ali Haydar Efendi tanımını yaparken *"zamanımızda"* vurgusu yapması önceki dönemde hüccet kelimesinin farklı kullanıldığına işaret olarak kabul edilebilir. Önceden farklı kullanılmamış olsa neden *"zamanımızda"* deme ihtiyacı hissetsin? Bu nedenle hüccet kelimesinin Tanzimat öncesi ve sonrası farklı şekillerde kullanıldığı söylenebilir.

İbn Abidin (ö.1252/1836) Redd'ül-Muhtar isimli eserinde *"Bugün örfümüzde vakanın dermeyan edilip yazıldığı ve kadı nezdinde bırakılan bizatihi kendi yazısı olmayan hususa sicil denmekte, hüccet ise, kadının üzerinde onayını bildiren bir ifade veya şahitlerin altında yazılı ifadeleri ve hasımlarla ilgili hususlar yer almasıdır."*³⁷ diyerek kendi döneminde hüccetin ne anlama geldiğini ifade etmiştir.

³³ UZUNÇARŞILI, s. 112.

³⁴ ALİ HAYDAR EFENDİ: Dürerü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm, İstanbul, 1330, s. 718.

³⁵ AKGÜNDÜZ, Ahmet: "Dürerü'l-Hukkâm" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1994, C. 10, s. 28.

³⁶ AYDIN, M. Akif: "Ali Haydar Efendi, Küçük" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, C. 2, s. 396.

³⁷ İBN ABİDİN C. 12, s. 147.

Aşağıda yer alan Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö.1703) ve Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi (ö.1743) tarafından hazırlanan fetva kitaplarında Tanzimat öncesinde tescil işlemlerinin³⁸ yanı sıra çekişmeli yargı sonucunda mahkemeden verilen belgeler için de hüccet kavramının kullanıldığı görülmektedir.

“Bir defa şer’le fasl u hükmolunup lakin hüccet olunmayan davayı Zeyd-i kadı mücerred “Hüccet olunmadı” deyu tekrar istima’ ve hükm-i evvelin hilafına hükmedip hüccet verse hükmü nâfiz ve hücceti mutebere olur mu?”

el-Cevab: Olmaz.”³⁹

Yine kadı sicillerinde yer alan klasik döneme ilişkin birçok kayıta tescil işlemlerinin yanı sıra yargılama sonucunda verilen kadı hükmünü içeren belgeler hüccet olarak ifade edilmiştir⁴⁰.

Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Tanzimat öncesi dönem ile Tanzimat sonrası dönem için hüccet kelimesinin kullanımında farklılık

³⁸ *“Zeyd icareteyn ile mutassarıf olduğu vakıf menzili Amr’a ferağ ve kadı hüccet ettikten sonra izn-i mütevellî bulunmadan Zeyd bila-veled fevt olsa mütevellî menzili vakıf için zabtedip âhara icara kadir olur mu? el-Cevab: Olur.” Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi: Behcetü'l-Fetava, (Haz: Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan), İstanbul, 2011, s.284.*

³⁹ **Şeyhülislam Feyzullah Efendi:** Fetava-yı Feyziye (Haz. Süleyman Kaya) İstanbul, 2009, s. 308. Kadının uyuşmazlık sonunda verdiği hükmün yazılarak taraflara verdiği belgenin hüccet olarak ifade edildiği bir diğer fetva örneği şöyledir: *“Zeyd Amr’ı kulu olmak üzere Bekir’e semen-i maluma bey’ ve teslim ve kabz-ı semen ettikten sonra Amr Bekir’den “Zeyd kable'l-bey beni mülkünde iken i'tâk etmişti” deyu dava ve müddeâsına ikâmet-i beyyine edip kadı dahi Amr’ın itkına hükmedip hüccet verilmekle Bekir semen-i mezburu Zeyd’den istirdâd murad ettikte Zeyd itki inkar eylese Bekir mazmûn-i hücceti vech-i şerî üzere ispat ederken Zeyd razı olmayıp “Asıl şahitleri gelsinler” demeğe kâdir olur mu? el-Cevab: Olmaz.” Fetava-yı Feyziye s. 215. Aynı eserde diğer örnekler için bkz: s. 153, 215, 234; Benzer örneklere Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi diye ait fetva kitabı olan Behcetü'l-Fetava’da rastlamak mümkündür. Behcetü'l-Fetava s. 51, 148, 254, 408.*

⁴⁰ *“Mehmed cevap verip bundan akdem meblağ-ı mezbûru mezbûre Huri, Ebâ Eyyûb el-Ensârî’de hâkimü’s-şer’ huzurunda dava edip ben dahi meblağ-ı mezbûru müteveffâ-yı mezbûra hâl-i hayâtında edâ eylediğimi ispat edip yedime hüccet-i şer’iyye dahi aldım deyu kelâmuna muvâfık hüccet ibrâz edip mazmûn-ı merkûmun kelâmına mutâbık olacak mezbûre Hûri mazmûn-ı hücceti inkâr edecek zeylinde mastûr olan Müslümanlardan Receb b. İbrahim ve Hasan b. Bâli nam kimesneler edâ-yı şahâdet edip zikrolunan hüccet mezbûrenin huzurunda oldu dediklerinde hayyiz-i kabulde vâki’ oldukdan sonra davadan men’ olup kayd olundu. Tahrîren fi evâilî Cemâziyelevvel 1000.” İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2010, s. 166, Hüküm no: 170.*

olduğu açıkça görülmektedir. Hüccet, Tanzimat öncesi dönemde kadı huzurunda düzenlenen tescil işlemi veya yargılama sonucunda verilen kadının imzası ile şahit isimleri bulunan her türlü belge için kullanılan bir kavram iken; Tanzimat döneminde anlam daralmasına uğrayarak sadece kadının tescil işlemi sonunda verdiği belgeyi isimlendirmek için kullanılmıştır⁴¹. Araştırmacıların bu ayrıma dikkat ederek bu kavramı kullanmaları doğru olacaktır.

A. Hüccetin Niteliği ve Özellikleri

Kadının hüccet düzenleyebilmesi için o konuda padişah tarafından yetkilendirilmesi gerekmektedir.⁴² Osmanlı dönemi kadı beratlarında kadınların görevleri arasında hüccet düzenlemek de zikredilmiştir.⁴³ Bu konuda yetkilendirildikten sonra hüccet düzenlemek kadı için aynı zamanda bir görev halini almıştır. Yani kadı kendisine bu taleple gelen kişilerin taleplerini haklı bir gerekçe olmadan reddedemezdi. Ayrıca padişah tarafından çıkarılan kanunnamelerde kadınların hüccetleri düzenleme ve kayıt altına alma karşılığı vatandaştan alacakları ücret belirlenerek işlemin yasal temelleri oluşturulmuştur⁴⁴.

Kadı, padişahın yetki vermediği bir konuda tarafları dinleyip hüccet düzenlerse fetvaya göre bu hüccet geçerli olmayacaktır⁴⁵. Ayrıca

⁴¹ Türk Hukuk Lügatinde "hüccet" maddesinde zamanla kelimenin anlamının değiştiği şu şekilde belirtilmiştir. "*Kadimen hükmü havi olsun olmasın hâkim tarafından tanzim olunan vesaike denirdi. Ahiren, hâkim huzurunda ikrara ve takrire, akitlere, vasi nasbı ve izin itası gibi -hükmü ihtiva etmeyen- hususlara dair tanzim olunan vesikalara istilah olmuştur. Bu vesikalarda alelekser hâkimin imzası vesikanın altında olmayıp üstünde bulunur...*" Türk Hukuk Lügati, s. 134.

Türzkade tarafından hazırlanan "Mükemmel İstilahat-ı Kavanin Yahut Malumat-ı Kanuniye Hülasası" isimli eser de ise Hüccet "*Mehâkim-i şer'iyeden verilen bir nevi senedât-ı şer'iyedir ki; bu senedât-ı şer'iyeye idâne, takdîr-i nafaka, nasb-ı vasî ve bu gibi husûsat-ı ibârettir.*" şeklinde tanımlanmıştır. **Türzkade Hafız Mehmet Ziyaeddin:** Mükemmel İstilahat-ı Kavânîn, Yahud, Malumat-ı Kanuniye Hulasası, Dersaadet 1313, s. 111.

⁴² "...kazada vali olan Beşir mani olup kadı nasbına me'zun değilken Halid'i kadı nasbedip Halid ol hususu hilaf-ı şer-i şerif hükmedip hüccet verse hükmü nâfiz ve hücceti mutebere olur mu? el-Cevab: Olmaz." Fetava-yı Fezziye, s. 234.

⁴³ **UZUNÇARŞILI**, s.108; **AKGÜNDÜZ**, Şer'iyeye Sicilleri, s. 21; Örnek kadı beratları için Bkz: **UZUNÇARŞILI**, s.116-120.

⁴⁴ **AKGÜNDÜZ**, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 3, s. 106.

⁴⁵ "Bir hususu "Kudât istima' etmeyeler" deyu taraf-ı sultandan emr-i şerif vârid olduktan sonra hilafına emr-i âhar vârid olmadan Zeyd-i kadı husus-i mezbûru istima ve hükmedip hüccet verse hükmü nâfiz olur mu? el-Cevab: Olmaz." Behcetü'l-Fetava s. 436.

düzenlenen hüccetlerin hukuka uygun olması gerekir. Şer'i ve örfi hukuk hükümlerine aykırı bir kayıt içeren hüccet geçerli kabul edilmeyecektir⁴⁶. Yine ikrah altında bir kişinin kadı huzuruna getirilerek hüccet düzenlenmesi durumunda hüccetin geçerli olmayacağı hakkında fetva mevcuttur⁴⁷.

Bir hukuki işlemi tescil ettirmek isteyen kişi gerekirse karşı tarafı da alarak kadı huzuruna gelir ve tescil yaptırmak istediğini beyan ederdi. Kadı ilk olarak tarafların kimliklerini tespit eder, daha sonra tescili istenen hukuki işlemin niteliğine göre taraflardan birinin ya da her ikisinin beyanını alarak sicile kaydederdi⁴⁸. Tescili yapılan işlemin cinsine göre işlem kaydında bulunması gereken unsurlara dikkat edilerek detaylar yazılırdı. Kaydın tutulduğu tarih ana metnin sonunda belirtilirdi. Son olarak hazır bulunan şahitlerin (şuhudü'l-hal) isimlerini kaydın altına yazılırdı. Kaydın aslı kadı sicilinde muhafaza edilirken taraflara dilelerse bu kayıttan kadı imzası ve mührünü taşıyan birer suret verilirdi⁴⁹.

Mahkeme kayıtlarının altında zikredilen ve bazı araştırmacılar tarafından yargılamadaki fonksiyonu hakkında farklı çıkarımların yapıldığı şuhudü'l-hâlin kanaatimizce asıl fonksiyonu klasik Hanefi görüşüne uygun olarak belge şahitliği yapmaktır. Bu kişiler kadılar tarafından bir

⁴⁶ Fetva kitaplarında bu yönde fetva örnekleri bulunmaktadır. Örneğin; Rumeli eyaletinde miri arazi olan bir yerin alım satımına ilişkin tarafların talebi üzerine kadı tarafından hüccet düzenlense hüccet muteber olmaz. Ebussuud 827; Kaydı hayat şartıyla tasarrufunda bulunan miri araziye Zeyd, Amr'a ferağ etse, ferağ bedeli borç olmak üzere hüccet verilmiş olsa ve Zeyd bedelini almadan vefat etse mirasçıları hüccete binaen bedeli Amr'dan alamazlar. Behcetü'l-Fetava s. 207. Benzer fetva kayıtlarında hukuka aykırı bir şekilde bir hakkın kayda geçirilip hüccet verilmesi durumunda hüccetin muteber olmayacağı belirtilmiştir. Bkz: Aynı eser s. 268, 373, 382, 386, 410, 429, 455; Ayrıca bkz: Fetava-yı Feyziye s. 153, 185, 311, 315.

⁴⁷ "Tehdidini ikâa kâdir olan Zeyd Amr'a "Kadıya varıp menziline bana bey' eyle" deyü ikrah etmekle Amr dahi kadıya varıp Zeyd'in huzurunda mülk menziline mükrehen bey' edip bey'i hüccet olursa Amr'ın mükrehen bey'i sabit iken Zeyd mücerred "Kadı huzurunda ikrâh-i muteber olmaz" deyip hüccet-i merkumeye binaen menzili Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevab: Olmaz." Behcetü'l-Fetava s. 545.

⁴⁸ Birçok mahkemede uyuşmazlıkların çözümünde tutulan ilam kayıtları ile hüccet kayıtlarının aynı defterde tutulduğu görülmektedir. Ancak işi yoğun olan mahkemelerde hüccetler için ayrı defter tutulduğu hatta yanlış deftere kayıt yapılması durumunda not alındığı görülmektedir. "İşbu tarihte keresteci esnafının nizamına dair bir ilâm sehven hüccet siciline kayd olunmuştur iktiza olundukda hüccet sicili dahi tettebbu' oluna gaflet olunmaya" Fi-25 Receb sene [1]217. İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil (H. 1216-1217 / M. 1801-1803) s. 448, Hüküm no: 522.

⁴⁹ AKGÜNDÜZ, Şer'iyye Sicilleri, s. 21; ÜLKER, Osmanlı Noterlik Hukuku, s. 145.

hukuki işlemin tesciline ilişkin belge düzenlenirken hazır bulunuyorlar hem tarafların kimlik tespitinin yapılmasında hem iradelerinin tespit edilmesine hem de iradelerinin yazıya geçirilmesine şahitlik ediyorlardı. Akgündüz yargılama sonucunda yazılan belge olan ilam da şuhudü'l-hâlin bulunmasının zorunlu olmadığını ancak tarafların hukuki işlemlerinin kayda geçirildiği belge olan hüccetlerde şuhudü'l-hâlin bulunmasının zorunlu olduğunu beyan etmektedir⁵⁰.

Başta menkul gayrimenkul satış işlemleri olmak üzere kira, hibe, karz, vekalet, kefalet, rehin, ödünç, vasiyet, ibra, mirasın rızai taksimi, vakıf tescili gibi birçok işlem hakkında hüccetler kadılara düzenlettirilmiş ve kadı sicillerine kaydedilmiştir⁵¹. Hatta bazı araştırmacılar kadı sicillerindeki tescil kayıtlarının yargılama sonunda hüküm içeren kayıtlarından daha fazla olduğunu söylemektedirler⁵². Müslüman gayrimüslim Osmanlı halkı kadılara tescil yaptırmayı o kadar benimsemişlerdir ki bugün kişilerin tescil ihtiyacı hissetmeden adi belge ile kayıt altına aldıkları kira sözleşmeleri, borç ödeme belgesi ve kefillik gibi bir çok konuyu kadı siciline tescil ettirildiği kayıtlarda görülmektedir.

Osmanlı halkı arasında hakların kayıt altına alınması için kullanılan hüccetlerin önemini ve yaygınlığını göstermesi açısından Üsküdar mahkemesinde yer alan bir kayıt dikkat çekicidir. Kayda göre; Kara Süleyman Bey'in yetimine vasi tayin edilen Kapıcı Mustafa Bey Kabe-i Mükerreme'ye giderken yetime ait 6 adet hücceti Ali Çelebi'ye emanet olarak bırakmış, Kasab Pervâne tarafından vekil tayin edilen Hüseyin b. Abdullah, Mustafa'nın emanet bıraktığı hüccetleri Ali Çelebi'den geri almış ve bu teslim işlemini de Üsküdar mahkemesine tescil ettirip hüccet almışlardır⁵³.

⁵⁰ AKGÜNDÜZ, Ahmed: "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", İHAD, S. 14, Ekim, 2009, s. 40.

⁵¹ Kadı sicillerinde tescil işlem çeşitleri için bkz: ÜLKER, Osmanlı Noterlik Hukuku, s. 148-182.

⁵² GRADEVA, Rossitsa: "a Kadı Cort in the Balkans" The Ottoman World, (Edit: Christine, WOODHEAD), London, 2011, s. 68; Kadı sicilleri incelendiğinde bu durum hemen tespit edilebilir. Günümüzde kadı sicilleri üzerine çalışmalar giderek yoğunlaşmakta ve bir kısmı dijital ortama taşınmaktadır. İstanbul kadı sicilleri için bkz: <https://www.kadisicilleri.org/>; Konya kadı sicilleri için bkz: <https://www.dijitalkitabim.com/dijital-kitaplar/kadi-sicilleri/konya-kadi-sicili/> E.T. 05.01.2025.

⁵³ "Mahmiye-i Galata'da sâkin Kasab Pervâne tarafından nehc-i şer'le vekili olan Hüseyin b. Abdullah nâm kimesne mahfil-i kazâda Ali Çelebi b. Mahmud mahzarında ikrar ve itiraf edip bundan akdem Kara Süleyman Bey yetimesine vasi tayin olan Kapıcı Mustafa Bey'de üç âdet

B. Yargılama Hukukunda Hüccet Kullanımı

Tescil için kullanılan hüccetlerin taraflar üzerinde hem hukuki hem de manevi etkisi olduğu söylenebilir. Bir hukuki işlem, hüccet ile tescil edilmiş ise işlem tereddütsüz ve net bir şekilde kayda alındığı için çoğu zaman bu konuda taraflar arasında bir uyuşmazlık yaşanmıyordu⁵⁴. Uyuşmazlık çıkması durumunda lehine hüccet düzenlenen taraf bu belgeyi yargılamada hakkın ispatı için bir delil olarak kullanabiliyordu⁵⁵.

Hüccetlerinin nasıl delil olarak kullanıldığını günümüze ulaşan kadı sicili kayıtlarında görülmektedir. Gerek İstanbul gerekse diğer kadı sicillerinde, görülmekte olan bir davada hakkın ispatı için mahkemeye hüccet sunulduğunu gösteren çokça örneğe rastlamak mümkündür. Hatta yargılama esnasında başta inkâr eden kişinin hüccet ibrazı sonucunda hakkı ikrar ettiğine dair kayıtlara da rastlanılmaktadır⁵⁶.

Yargılamada hüccet kullanımına ilişkin uygulamayı göstermek için İstanbul Bab Mahkemesi 3 Numaralı sicilde yer alan 8 Şubat 1667 tarihli bir kaydı incelemek yerinde olacaktır. Kayıt şöyledir:

“Mumcu taifesinden İstefan v. Yako nam zimmî mahfil-i kazâda sâbıkan şerîki olan bâ’isü’s-sifr Vasil v. Yani nâm zimmî muvacehesinde üzerine dava ve takrîr-i kelâm edip târih-i kitaptan altı sene mukaddem mezbûr Vasil ile mumculuk sanatında şerîki olup fesh-i akd-i şirket edip hesap gördüğümüzde mezbûr Vasil zimmetinde ba’de külli hesap mum yağı semeninden yirmi dört bin akçe hakkım kalmakla hâlâ mezbûr Vasil’den sual olunup alı verilmesi matlûbumdur

---

mülknâme hücceti ve üç âdet dahi istiğlâl hüccetleri var idi onlar Ka’be-i Mükerrime’ye gidip mezbûr Ali Çelebi de emanet koymuşlar idi hâlen zikr olunan altı âdet hüccetleri mezbûr yedinden bi’t-tamâm alıp kabz eyledim dediği kayd olundu.” İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2010, s. 265, Hüküm no: 411.

⁵⁴ AKGÜNDÜZ, Şer’iyye Sicilleri, s. 21.

⁵⁵ ÜLKER, Osmanlı Noterlik Hukuku, s. 146.

⁵⁶ Konya 10 Numaralı Kadı Sicilinde yer alan bir kayıta alacak davası için karşı karşıya gelen taraflardan biri iddiasını ispat için uyuşmazlığın yaşandığı Ereğli Kadısı Yahya Efendi tarafından düzenlenen bir hücceti delil olarak sunmuş, hüccet mahkeme tarafından taraflara okunmuş karşı tarafın hücceti ikrar etmesi üzerine taraflar mahkeme huzurunda sulh olmuşlardır. Konya Kadı Sicili (1070-1071 / 1659-1661) Defter 10, (Haz. İzzet Sak), Konya 2014, s. 54. Benzer kayıtlar için bkz: aynı sicil s. 136, 161, 274.

Benzer kayıtlara başka sicillerde de rastlamak mümkündür. Örneğin; İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s. 215, 391.

dedikte gibbe's-suâl mezbûr Vasil cevabında müdde'î-i mezbûr ile târih-i mezbûrda şerîkler olup fesh-i şirket ettiğimizden sonra müdde'î-i mezbûr zimmetinde mum yağı semeninden bin beş yüz akçe hakkım kaldı deyû bundan akdem benden dava ettikde meblağ-ı mezbûr beş yüz akçeyi müdde'î-i mezbûra tamâmen def' ve teslim edip ol dahi yedimden ahz u kabz ettikten sonra bin yetmiş bir Zilkadesinin gurresinden medîne-i Üsküdar'da Bâb Mahkemesi'nde hilâfete müvellâ olan Sunullah Efendi huzurunda meblağ-ı mezbûr bin beş yüz akçeyi vech-i muharrer üzre yedimden ahz u kabz ettiğini ikrar edip husûs-ı mezbûra ve saire müte'allika cem' da'vâdan zimmetimi ibrâ-i âmm-ı kâti'ü'n-nizâ'la ibrâ ve iskât edip mücebince mûmâ-ileyh Sunullah Efendi dahi yedime işbu hüccet-i şerîfeyi vermişdir deyû târih-i mezbûr ile müverraha meolânâ-yı mezbûrun imzasıyla mûmzât ve hatmi ile mahtûme ve mazmûnu min külli'l-vücûh takrîr-i meşrûhunu nâtika hüccet-i şer'iyeye ibraz edip müdde'î-i mezbûr muvâcehesinde feth ve kırâat ve istintâk olundukda müdde'î-i mezbûr mazmûn-ı hüccet-i merkûmeyi inkâr edicek zeyl-i hüccet-i mezkûrda isimleri mastûr olan müslimînden el-Hâc Ahmed b. Ömer ve Ali b. Murad nâm kimesneler li eclî's-şahâde meclis-i şer'a hâzırân olup istişhâd olunduklarında filhakika müdde'î-i merkûm târih-i mezbûrda medîne-i Üsküdar'da Bâb mahkemesi'nde hilâfete müvellâ olan Sunullah Efendi huzurunda mezbûr Vasil zimmetinde mum yağı semeninden bin beş yüz akçe hakkım kalmağın hâlâ meblağ-ı mezbûru mezbûr Vasil'den tamâmen ahz u kabz edip husûs-ı mezbûra ve saire müteallika davadan mezbûr Vasil'in zimmetini ibrâ ve iskât eyledikten sonra mücebince mûmâ-ileyh Sunullah Efendi dahi ba'de't-tahrîr işbu hüccet-i şer'iyeyi merkûm Vasil'in yedine vermiştir ve biz mazmûn-ı hüccet-i mezkûreye şâhitleriz şahadet dahi ederiz deyû her biri edâ-i şahâdet-i şer'iyeye ettiklerinde gibbe riâyeti şerâiti'l-kabûl şahâdetleri makbûle olmağın mücebince müdde'î-i mezbûr muarazadan men' olunup mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. 13 Şabân 1077.

Şuhûdü'l-hâl: Mehmed Beşe b. Abdi, İbrahim Çelebi b. Mehmed, Veli b. Mahmud, Mustafa b. Mahmud."⁵⁷

Kayıttan anlaşıldığı üzere İstanbul'da mumculuk yapan İstefan mahkemeye gelerek Vasil isimli zimmi ile daha önce ortak olarak çalıştıklarını ortaklığı sona erdirmek için gördükleri hesap sonucu İstefan'ın Vasil'den yirmi dört bin akçe alacağı olduğunun tespit edildiğini, alacağın mahkeme aracılığı ile tahsil edilmesini istediğini beyan etmiştir. Vasil cevabında bundan önce aynı konuda İstefan'ın kendisine karşı dava açtığını

⁵⁷ İstanbul Kadı Sicilleri 17 Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2011, s. 491, Hüküm no: 590.

Üsküdar mahkemesi önünde görülen davada bin beş yüz akçe aldığını ikrar edip kendisini ibra ettiğini beyan etmiş, bu konuda düzenlenen hücceti mahkemeye ibraz etmiştir. Mahkeme huzurunda, imzalı ve mühürlü hüccet açılarak okunmuş, ancak İstefan mahkemeye sunulan hücceti inkâr etmiştir. Bunun üzerine hüccette isimleri yazılı olan Müslümanlardan Ahmed ve Ali isminde iki kişi mahkeme huzuruna şahit olarak çıkarılmış onlar da taraflar arasında Üsküdar mahkemesinde olan olayı anlatarak hüccetin hazırlanmasına da şahit olduklarını beyan etmişlerdir. Mahkeme bunun üzerine İstefan'ın davasını reddederek tarafları çekişmeden men etmiştir.

Bu örnekte görüldüğü üzere bir hakkın ispatı için mahkeme tarafından düzenlenmiş bir hüccet sunulması ve karşı tarafın bu hüccette düzenlenen hakkı inkâr etmesi durumunda şahitler dinlenmektedir. Bu şahitlerin belge düzenlenirken hazır bulunan şahitlerden (şuhudü'l-hal) olduğu görülmektedir. Benzer durumlara başka sicil kayıtlarında da rastlanmıştır⁵⁸. Örnek olarak sunulan sicil tarihlerine dikkat edildiğinde uzunca bir süre aynı içtihat doğrultusunda uygulama yapıldığı görülmektedir⁵⁹.

⁵⁸ Yukarıdaki kayıttan yüz yetmiş beş yıldan sonra tutulan kayıtlarda bile aynı uygulamanın devam ettiği görülmektedir. “ ...Bağcı Osman'ın oğlu olmakla ol vechile müteveffâ-yı mezbûrun verâseti ancak bana münhasıra ve kâffe-i terekesi dahi bana mevrûs olduğuna binâen tereke-i müteveffâ-yı mezbûra vaz'-ı yed ve hâzır-ı merkûm yedinde olan meblağ-ı mezkûrdan dahi hisse ahzettirmem deyü müdde'î-i merkûmun ber-vech-i muharrer verasetini ve mazmûn-ı hüccet-i mezkûreyi külliyyen inkâr etmekle müdde'î-i merkûm ber-vech-i muharrer müdde'âsını mazmûn-ı hüccet-i mezkûreyi her biri lede't-tezkiye adl ve makbûlü'ş-şehâde idükleri ihbar olunan zeyl-i hüccetde isimleri mezkûr ketebeden es-Seyyid el-hâc Abdullah Efendi b. Ahmed ve Çömlekçi Mehmed İzzet b. İbrahim nâm kimesneler şehâdetleriyle bi'l-muvâcehe ber-nehc-i şer'î isbât etmeğin mücebince tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdan keff-i yed ve makbûzundan hisse-i irsiyesini müdde'î-i mezbûr Mehmed Ağ'a'ya teslîme merkûme Zeliha Hatun'a tenbîh ve vâki' olan müdâhalesi dahi men' olunduğu huzûr-ı âlîlerine ilâm olundu.” İstanbul Kadı Sicilleri 94 Anadolu Sadâreti Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 1251-1257/ M. 1835-1841), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s. 187, Hüküm no: 140.

⁵⁹ Kadı sicillerinde aynı minvalde kayıtlara rastlanılmaktadır. Farklı tarihlerde farklı mahkemeler tarafından tutulan benzer kayıt örnekleri için Bkz: İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s. 75, Hüküm no: 22; Konya Kadı Sicili (1070-1071 / 1659-1661) Defter 10, (Haz. İzzet Sak), Konya 2014, s. 15; İstanbul Kadı Sicilleri 65 Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1730-1732), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s.537 Hüküm no: 683; İstanbul Kadı Sicilleri 70 Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil (H. 1154-1155 / M. 1740-1742), s. 168, Hüküm no: 265; İstanbul Kadı Sicilleri 74 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 272 Numaralı Sicil (H. 1171-1172/ M. 1758), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s, 85, Hüküm no: 33; İstanbul Kadı Sicilleri 76

Konuya ilişkin bir fetvada bir hüccetin sıhhati için çağırılan şahitlerin hüccetin içeriğine ilişkin hususa değinmeyip “Bu hüccetin Bekir kadının hücceti olduğuna şahitleriz.” demelerinin hüccetin hükme esas alınması için yeterli olmayacağı beyan edilmiştir⁶⁰.

Fetva kitaplarında kadı huzurunda tutulan bir hüccetin içeriğine dair daha sonra bir ihtilaf yaşanması ve tekrar kadıya müracaat edilmesi durumunda hüccetin içeriğine ilişkin delilin yeterli olduğu davalının “-Hüccetin sıhhatine dair delili kabul etmem asıl şahitleri getir.” deme hakkının olmadığı belirtilmiştir⁶¹. Yani daha önce hüccet ile kayıt altına alınan bir hak konusunda daha sonra ihtilaf yaşanması durumunda hüccetin sıhhatinin ispatı yeterli görülmüş, hüccet ile kayıt altına alınan asıl hakkın ispatı zorunluluğu getirilmemiştir. Yukarıdaki sicil örneklerindeki uygulama ile fetva kitaplarında yer alan bilgiler bu konuda birbiri ile örtüşmektedir.

Behcetü'l-Fetava'da yer alan bir diğer fetvada bir hakkın ispatı için bir hüccet mahkemeye ibraz edilse karşı taraf hücceti ve içeriği itiraf edip “Hüccet düzenlenirken beyanım yalan beyandır. Davacı gerçek hukuki ilişkiyi ispat etsin.” dese beyanına itibar olunmaz⁶². Bu fetvalar taraflar arasında hüccet düzenlendikten sonra hüccetle kayıt altına alınan hak hususunda bir ihtilaf çıkması durumunda artık hüccete konu işleme şahit olanların değil; bizzat hüccetin içeriğine ve düzenlenmesine şahit olanların mahkemede dinlenilmesinin yeterli olacağına işaret etmektedir. Feyzullah Efendi konu ile alakalı bir fetvasında bir hüccetin sıhhatine şahitlik eden adil şahitlerin isimleri hüccetin altında “şuhudü'l-hal” olarak yazılmasa da şahadetlerinin kabul edileceği yönündedir⁶³.

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767) (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s. 104, Hüküm no: 50; İstanbul Kadı Sicilleri 84 Galata Mahkemesi 580 Numaralı Sicil (H. 1221-1222 / M. 1806-1808), s. 174, Hüküm no: 197; İstanbul Kadı Sicilleri 85 İstanbul Mahkemesi 94 Numaralı Sicil (H. 1222-1223 / M. 1807-1809), (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s.126, Hüküm no: 76.

⁶⁰ “Zeyd’in Amr ile mala müteallik davasında Bekir-i kadının hükmünü nâtik olan hüccetin mazmûnuna şahadete gelen Beşir ve Halid derûn-i hüccette olan maddeyi beyan etmeyip ancak “Bu hüccet Bekir-i kadının hücceti olduğuna şahidiz” deseler bu merteye ile ol hüccetin mazmûnu sabit olmuş olur mu? el-Cevab: Olmaz.” Behcetü'l-Fetava, s. 407.

⁶¹ Fetava-yı Feyziye, s. 214; Behcetü'l-Fetava, s. 408.

⁶² Behcetü'l-Fetava, s. 523; Taraflar sulh olup sulh olduklarına dair hüccet düzenlendikten sonra bir tarafın sulhun geçersiz olduğunu ileri sürerek dava açması durumunda dava dinlenilmez. Fetava-yı Feyziye, s. 308.

⁶³ Fetava-yı Feyziye, s.241.

Gerektiğinde hücceti düzenleyen mahkeme kadı siciline başvurarak hüccetin sicildeki asıl kayıtlarla uyumlu olup olmadığını kontrol edilebiliyordu. Bu konuda orijinal bir kayda Üsküdar 84 numaralı sicilde rastlanılmaktadır. Kayıttan anlaşıldığına göre Ali ile görme engelli Hasan ortak olmuşlar, Naib Mustafa Efendi önünde ortaklıklarına ilişkin hüccet düzenletip iş yapmak için Devrek vilayetine gitmişlerdir. Ancak aralarında anlaşmazlık çıkınca Devrek kadısına uyuşmazlığın çözümü için başvurmuşlardır. Kadı huzurunda Hasan aralarındaki ortaklığı ve ortaklığın yazıldığı hücceti inkâr etmiştir. Hüccet inkâr edilince Devrek kadısı Ali'den hücceti ispat için şahit getirmesini istemiş, Ali, Devrek'e şahit getiremeyeceğini beyan etmesi üzerine Hasan'a yemin teklif edilmiştir. Hasan yemin edince Ali davasını Devrek kadısı önünde ispat edememiştir. Devrek kadısı durumu kayda geçirerek Ali'ye yargılama sonucunu ihtiva eden hüccet vermiştir. Taraflar İstanbul'a dönünce Ali ilk hüccetin düzenlendiği Üsküdar kadısına Hasan'ı dava ederek yaşananları aktarmış ve kadı önünde ilk ortaklık hüccetini çıkararak Hasan'a -Bu senin yüzüne mi oldu? (Yani kadı huzurunda, senin ile benim aramda ve senin rızan ile olmadı mı?) diye sorduğunda Hasan bu sefer -Benin yüzüme oldu, diyerek ortaklığı ikrar etmiştir. Bunun üzerine Üsküdar mahkemesinde bütün bunların kayda geçirildiği yeni bir hüccet düzenlenmiştir⁶⁴.

Yargılamada delil olarak sunulan hüccetlerin inkâr edilmeleri durumunda nadiren de olsa şahit dinlenilmeden delil olarak kullanıldıkları görülmektedir. Örneğin İstanbul mahkemesinde görülen bir davada Molla Hüsrev Efendi Vakfı'ndan yararlanmak isteyen davacıların talebi

⁶⁴ “Budur ki Mahmiye-i Kostantiniyye sakinlerinden el-Hâc Ali b. İbrahim nâm kimesne mahfil-i kazâda A'mâ Hasan b. Mustafa mahzarında dava kılıp bundan akdem mezbûr Hasan ile şerik olup hatta mahalle-i Ma'mûre'de Nâib Mustafa Efendi'nin önünde hüccet ettirip varıp Devrek vilâyetine vardığımızda inkâr edicek vilâyet-i mezbûre kadısı mahzarında hüccetin mazmûnunu mezbûr Hasan inkâr edip benden mazmûn-ı hüccete kadı mezbûr şahit isteyip beyyineden âciz olduğumda mezbûr Hasan'dan suâl olundukda mazmûn-ı hücceti bilmem deyu yemin billâh eyledi hatta onun yeminin kadı-i mezbûr sicil edip elime hüccet dahi verdi deyu Kadı Ömer b. Ferruh Efendi'nin imzasıyla mûmzâ ve hâtemiyle mahtûm hüccet ibrâz edip mazmûnuna nazar olundukda merkûm A'mâ Hasan'ın hüccet-i şirketi inkâr edip kendine yemin verildikde mütezammun olup tekrar kendine evvelki hücceti mezbûr Ali çıkarıp bu senin yüzüne mi oldu denildikde ikrar edip benim yüzüme oldu deyu mezbûr A'mâ Hasan ikrar eylediği kayd olundu. Tahrîren fi't-târihi'l-mezbûr. Şuhûdü'l-hâl: El-Hâc Maksud, Haydar Bâşe [b.] Abdullah er-râcil, Mehmed b. Abdullah er-râcil, Mustafa [b.] Nasûh, Hasan Bâşe [b.] Sâdık, Muttalib [b.] Süleyman ve gayruhüm” İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2010, s. 202, Hüküm no: 256.

vakıf mütevellisi tarafından vakfiye gerekçe gösterilerek kabul edilmemiş ve mahkeme tarafından vakfiye esas alınarak davacının davası reddedilmiştir⁶⁵.

Osmanlıda tacirler arasında yazılı belgenin ne denli yaygın kullanıldığına ve hüccetin taraflar nezdinde ve yargılama hukukunda önemine işaret eden bir örneğe Konya sicillerinde rastlanılmıştır. Kayda göre acem tüccarlarından Ma'lûm isimli zimmi, Merkez isimli zimmi ile mahkemeye gelip aralarında ticari ilişkiden dolayı imzalı ve mühürlü borç senedi (deyn temessükü) düzenlediklerini, daha sonra aralarında anlaşmazlık çıkınca kadıya başvurup yargılama sonunda hüccet aldıklarını, akabinde borcun ödenerek aralarındaki borç ilişkisinin sona erdiğini, ancak borç senedinin kaybolması üzerine yeni bir belge verip Merkez'in borcunun kalmadığını yazdığını, ayrıca bu hususların kadı siciline yazılarak tescil edilmesi taleplerinin olduğunu beyan ederek tescil talep etmişler ve mahkemede taleplerine uygun tescil işlemi yapmıştır⁶⁶.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Osmanlı mahkemelerinde karşı tarafın iddiaları reddetmesi durumunda hakkın yazılı olduğu hüccet tek başına hükme gerekçe olarak kabul edilmemiştir. Hüccetin delil olarak

⁶⁵ İstanbul Kadı Sicilleri 82 İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil (H. 1216-1217 / M. 1801-1803), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s. 399, Hüküm no: 465.

⁶⁶ "Acem tüccârından olup mahmiye-i Konyada müsâfîren Hasan Efendi Hanı'nda sakın olan Bedros veled-i Ma'lûm nâm zimmi meclis-i şer-i hatîr-ı lazîmü't-teokîrde hâmil-i hâze's sifr Merkez veled-i Polad nâm zimmi muvâchesinde ikrâr-ı tam ve takrir-i kelâm idüp ben mukaddemâ mezbûr Merkez'e ikiyüzkırk gurus bir def'a ve sekiz gurus bir defa cem'an ikiyüzkırkseviz gurus karz tarikiyle ve İzmir'den çuka getürüvirmek için onyedî gurus virüp ve kırk gurusluk levni ve cinsi ma'lûm emtia-i mütenevvia bey' ve teslim idüp ol dahi ahz ve kabz itmekle zimmetinde üçyüzbeş gurus hakkım olup bana deyni olduğuna yedime mümzâ ve mahtûm deyn temessükü virmişidi hâlâ meblağı mezburdan kırkyedi gurus ve bir sülüs gurusunu yedinden ahz idüp bâkisini taleb eylediğimde deyn-i mezkûrdan onsekiz gurusunu mezbûr Merkez inkâr ve meclis-i şer'de yemin idüp ve hidmetkârî Hatır veled-i Allahverdi yediyle deyn-i mezkûra mahsub olmak üzere bundan akdem bana ikiyüz vakıyye kahve verdiğini isbât idüp yedine hüccet almağla her bir vakıyye kahveye onikişer sümün ve dörder akça kıyı takdir idüp ikiyüz vakıyye kahve yüzyetmişbeş gurusu mahsub olup ve hâlâ yedinden altmışbeş gurus dahi alup mukaddemâ makbuzum olan kırkyedi gurus ve bir sülüs gurus ile cem'an ikiyüzseksenyedi gurus ve bir sülüsü bit-temam ahz ve kabz eyledim ziyâde olan bir sülüsden mezbur Merkez fariğ olmağın min ba'd bir akça ve bir habbe hak ve 'alâkam kalmadı ve mezbur Merkez'den mukaddemâ ahz ettiğim deyn temessükünü zâyî etmemle yedini benim ikrâr-ı meşrûhumu nâtik temessük verip teslim eyledim dedikde gibbe't-tasdik mâvaka'a bit-taleb ketb olundu fi'l-yevmis-sâni ve'l-'ısrin mine'l-Muharremi'l-harâm li sene semân ve semânin ve elf (22 Muharrem 1088/27 Mart 1677)." Konya Kadı Sicili (1087-1088 / 1676-1677) Defter 13, (Haz. Emrah Akbaş - İzzet Sak), Konya 2023, s. 186.

kullanılması için ayrıca belge düzenlenirken hazır bulunan ve belgede tescil konusu olan hakka muttali olan şahitlerin dinlenilmesi de gerekli görülmüştür. Hüccet kayıtları mahkeme huzurunda sağlam bir şekilde düzenlenip muhafaza edilse de Hanefi mezhebinin yazının tek başına delil olamayacağına dair genel görüşü Osmanlı yargısını etkilemiş ve uygulamanın bu yönde şekillenmesinde etkili olmuştur.

C. Sahte Hüccet Kullanımı

Klasik döneme ilişkin kaynaklar üzerinde yapılan araştırmada çok nadir olarak yargılamada sahte hüccetlerin kullanılmaya çalışıldığına da rastlanılmıştır. Galata Mahkemesi 259 numaralı sicilde 1725 yılına ait bir kayıta göre Roksandere isimli bir zimmi sahte hüccet kullanarak diğer bir zimmi Dimitraško ve kardeşi elindeki evi almaya çalışması üzerine Dimitraško Divan-ı Hümayun'a başvurmuştur. Konunun araştırılması için yazılan ferman üzerine ilgililerin tebaası olduğu Rum patriğinin ve Boğdan voyvodasının görüşleri alınmıştır. Hüccetin sahte olduğu tespit edilerek Roksandere'nin talepleri reddedilmiştir⁶⁷.

İstanbul da yaşanan bir diğer olayda paçacı esnafından bir grup İstanbul kadısı huzuruna gelip kethüda olarak görev yapan Mustafa Usta'nın bazı esnaf gediklerini "sahibinden satın almıştım" diye uydurma hüccetler kullanarak elde etmeye çalıştığını, esnafın bu konuda rahatsız olduğunu beyan etmişler kethüdalık görevinin Mustafa Usta'dan alınarak Hüseyin Usta'nın yeni kethüda olarak tayin edilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Mustafa Usta kethüdalıktan azledilerek Hüseyin Usta yeni kethüda olarak tayin edilmiştir⁶⁸.

Divan-ı Hümayun kararlarının yazıldığı mühimme defterlerindeki kayıtlardan taşrada sahte hüccet kullanarak haksız çıkar elde etmeye çalışan kişiler hakkında şikayetlerin Divan'a ulaştığı ve bu hususların

⁶⁷ "Roksandere nâm Nasrâniye mahkeme-i Beşiktaş'a gelip Rebî'ülâhîr târih ile imzâ ve zeylinde şahitleri yok bir beyâz kağıda tahrîr olunmuş bir müzevver hüccet menzil-i mezbûr Kıryazo mülkü olup eytâm-ı mezbûrun anasına ve babasına icâre ile vermiş ola Ywoanitce vekâletiyle olmuş olup bu gâne tezvîre sâlike olduğundan bu fakire elbette şu kağıdı mühürle deyü ibrâm bu fakir men ola ve âhara müzevver hüccetine nazar eyleyip mezbûre Roksandere eytâm-ı mezbûrun yedinden menzil-i mezbûru bu tarikle almak zu'miyle tasaddî kasd eylediği lede'sher' zâhîr ve bâhîr olmağla mezbûre Roksandere mahfel-i kazâda cerh olunup vech-i muharrer üzere vukûf-ı tâm eylediğim üzere eytâm-ı mezbûr iltimâsıyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu." İstanbul Kadı Sicilleri 63 Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (H. 1137-1138 / 1724-1725), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s. 391, Hüküm no: 438.

⁶⁸ İstanbul Kadı Sicilleri 78 İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı sicil (H. 1193-1194 / M. 1779-1780), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2019, s. 56, Hüküm no: 11.

araştırılması için ilgililere yazılar yazıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁹ 6 Numaralı Mühimme Defteri'nde yer alan bir diğer kayda göre Karaman'da Hüsam Abdullah isimli bir kişi tekke kurup vakıfname yazıp tımar olan arazileri önceki kadı adına sahte hüccetler düzenleyerek elde etmeye çalışmaktadır. Bu hususun araştırılması için Beyşehir Beyi olup Karaman'da mehâyif teftişinde olan Bâyezid Bey'e hüküm yazılmıştır⁷⁰.

SONUÇ

Yazı, hakların kayda geçirilerek korunması için uygun bir araç olarak tarih boyunca kullanılmıştır. İslam tarihinde de ilk dönemden itibaren yazının hakların tespit edilmesinde kullanıldığı görülmektedir. Yazı öncelikle kişiler arasındaki ihtilafı önler, kişi unutmaya veya kötü niyetle bir kişiye karşı önceden kabul ettiği bir hakkı inkâr etmeye kalkarsa elinde bu konuda yazılı belgesi bulunan şahıs hakkı inkâr eden kişiye bunu gösterdiği zaman hakkı unutan hatırlar, kötü niyetli olarak inkâr eden kişi ise hak sahibinin elinde sağlam bir delil olduğunu görerek bu hakka uygun davranmak zorunda kalır. Ancak yazının kötü niyetli kişiler tarafından yanlış şekilde kullanılabilme özelliği de vardır. Yazının bu yönü İslam tarihinde acı tecrübelerin yaşanmasına vesile olmuştur. Halife Hz. Osman'a aitmiş gibi düzenlenen sahte mektuplarla kişiler Hz. Osman aleyhine kışkırtılmıştır. Belki de yaşanan bu acı tecrübeler, Hanefi mezhebi âlimlerinin yazılı belgeye şüpheyle yaklaşmaları sonucunu doğurmuştur.

Hanefiler yazıyı söze kıyaslayarak nasıl sözün mahkeme önünde geçerli kabul edilmesi için iki şahit gerekli ise yazının da mahkeme önünde geçerli kabul edilmesi için iki şahit istemişlerdir. Yukarıda paylaşılan bilgiler Tanzimat öncesi Osmanlı yargılama hukukunda dönemin belki de en sağlam belgesi kabul edilebilecek olan hüccetler için de aynı yaklaşımın ortaya konulduğunu bize göstermiştir. Hüccetin içerdiği

⁶⁹ Sahte arz ve hüccet yazdığı ihbar edilen Naib Sinan hakkında iddiaların araştırılması için yazılan emir için bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: 3 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, Ankara, 1995, s. 94-95; Ferruhşad Bey Vakfı'ndan olmadığı halde sahte hüccet ile vakıf malı gösterilmeye çalışılan köy vb. yerler ile ilgili iddiaların araştırılmasına ilişkin emir için bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: 5 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon - İndeks, Ankara, 1998, C. 4. s. 219.

⁷⁰ 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 113.

hakkın inkâr edilmesi durumunda tek başına hüccete itibar edilmemiş hüccetin düzenlendiği anda hazır olan ve hüccetin içeriğine de şahitlik edecek şahitler istenmiştir.

Ancak Hanefi görüşü doğrultusunda uygulamanın bu yönde olması Osmanlı halkını hakların tescili için yazılı belgenin kullanılmasından vazgeçirmemiştir. Ülkenin her yerinde Osmanlı halkı kadın - erkek, müslüman - gayrimüslim fark etmeden çok çeşitli konularda haklarını tescil ettirmek için kadılarına başvurmuşlar ve yapılan kayıt işlemi sonucunda haklarının beyan edildiği hüccet belgelerine sahip olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde kadılar padişahlar tarafından diğer görevlerinin yanı sıra insanların tescil ihtiyaçlarını gidermekle de vazifelendirilmişlerdir. Bu işlem karşılığında kadıların alacakları ücretler kanunnameler ile düzenlenmiş, tecrübeli hukukçular tarafından kaleme alınan sakk eserleri ile hangi işlemin nasıl kayda geçirileceğine dair örnekler de kadılara sunulmuştur. Bütün bu imkanların yanı sıra yaygın bir ağa sahip olan yargı örgütünün bu görevi yapıyor olması insanları bu imkândan yararlanmaya yönlendirmiştir.

Günümüze ulaşan kadı sicilleri incelendiğinde birçoğunda uyumsuzluk çözümüne ilişkin kayıtlardan daha fazla tescil kayıtları göze çarpmaktadır. Bu kayıtlar incelendiğinde bugün insanların resmi tescil ihtiyacı duymadığı hususların bile kadı sicillerine tescil edildiği görülmektedir.

Bu çalışmayı hazırlarken incelediğimiz kayıtlara göre Osmanlı mahkemelerinde bir hak talebi ile başvuran kişi iddiasını bir hüccetle delillendirmişse çoğu zaman karşı taraf bu iddiayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu durumda kadı ya ikrar üzerine hüküm kurmuş veya taraflar uyumsuzluk konusunda sulh olmuşlar ve kadı sulh üzerine hüküm kurmuştur.

Mahkeme önünde hüccetle delillendirilen bir hakka karşı, karşı tarafın bir def'i ileri sürdüğü (örneğin borç hüccetine karşı ödeme def'i), veya hücceti kabul edip içeriğini reddettiği veya hem hücceti hem borç ilişkisini reddettiği örneklere de rastlanmıştır. Hüccetin içerdiği hakkın veya tümünden hüccetin inkâr edilmesi durumunda kadı hücceti delil olarak sunan kişiden ispat istemiştir. Böyle bir durumda hüccetin 3-5 yıl gibi yakın bir zamanda ve uyumsuzluğun yaşandığı yerde düzenlenmesi durumunda hücceti delil olarak kullanan kişinin işi kısmen kolay olmuştur. Zira elindeki hüccetin altında belgenin düzenlendiği anda hazır olan şahitlerin (şuhudü'l-hal) isimleri yazmaktadır. Hüccet sahibi bu kişilerden

en az ikisini mahkeme önüne şahit olarak getirmiş, şahitlerin belgenin içeriğine ve belgenin düzenlenmesine şahitlik ettiklerini mahkeme önünde söylemeleri durumunda hak ispat olmuştur.

Osmanlı uygulamasında hüccetin bir delil olarak sunulup karşı tarafın bunu inkâr etmesi halinde hüccet sahibinin sadece hüccete dayanması, hakkı ispat etmesi için yeterli görülmemiştir. Yukarıdaki İstanbul'da düzenlenen bir hüccetin Devrek kadısı önünde kullanılması örneğinde olduğu üzere hukuk sistemi sadece hücceti delil olarak kabul etmemiştir. Bu hak sahibi için bir külfettir. Ancak Osmanlı hukuk sistemi Tanzimat dönemi düzenlemelerine kadar bu uygulamaya devam etmiş, örneklerde görüldüğü üzere farklı tarihlerde yapılan yargılamalarda hüccetlerin inkâr edilmesi durumunda mahkeme çoğunlukla hüccet sahibinden iddiasını ispat etmesini istemiştir.

Hakkını ispat için hüccet deliline dayanan tarafa sağlanan bir kolaylık ise hüccetin veya hüccetin dayandığı hakkın inkâr edilmesi durumunda asıl hak doğuran ilişkiyi değil; hakkın kayıt altına alındığını yani hüccetin sahil bir şekilde düzenlendiğini ispat etmesinin yargı organı tarafından yeterli görülmesidir. Şeyhülislam fetvaları da bu yöndedir. Örneklerde görüldüğü üzere hüccetin inkârı durumunda mahkeme hak sahibinden hakkı doğuran işlemi ispat etmesini değil hüccetin sıhhatini ispat etmesini istemiştir. Mahkeme önüne çağırılan şahitlerin tarafların mahkeme huzurunda bu hücceti düzenlettiklerine ve hüccetin içeriğindeki hakkı mahkeme önünde dile getirdiklerine şahitlik etmeleri, hakkın ispatı için yeterli kabul edilmiştir.

Osmanlı mahkemelerinin tek başına hücceti delil olarak kabul etmemesinin iki gerekçesi olduğu söylenebilir. Birincisi; bu konuda Hanefi görüşüne bağlı kalma düşüncesidir. Hanefi alimlerin yazılı belge hakkındaki görüşünde belirtildiği üzere yazı söz ile eş değer kabul edilmiş ve yazının ispatı için şahit delili istenmiştir. Osmanlı mahkemesi Hanefi çizgisinden şaşmamak için bu konudaki uygulamasını Tanzimat dönemi düzenlemelerine kadar korumuştur. İkincisi ise yazının taklit ve tahrif edilme ihtimalidir. Osmanlı Devleti'nde de en sağlam şekilde düzenlenen hüccetlerin zaman zaman taklit edildiği sahte hüccetlerin düzenlendiği bir tarihsel gerçektir. Hüccetlerin yargılamada tek başına delil olarak kabul edilmesi durumunda kötü niyetli kişilerin bu konudaki teşebbüslerinin daha fazla olacağı muhakkaktır. Bu durumda hakların korunması için üretilen hüccetlerin hakların zayi edilmesi için kullanılacak olması riskini ortadan kaldırma düşüncesi, uygulamada hüccetlerin tek başına delil

olarak kullanılmasına engel olmuştur denilebilir. Bu tercihin yapılmasında iletişimin bugünkü kadar hızlı olmaması ve belge kontrol mekanizmasının etkin olmamasının da etkisi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri (Mühimme Defterleri)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi:3, 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, Ankara, 1995.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi:5, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon - İndeks, Ankara, 1998.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: 3 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, Ankara, 1995.

2. Kadı Sicilleri

İstanbul Kadı Sicilleri 17 Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 63 Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (H. 1137-1138 / 1724-1725), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 65 Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1730-1732), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 70 Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil (H. 1154-1155 / M. 1740-1742), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 74 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 272 Numaralı Sicil (H. 1171-1172/ M. 1758), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 76 İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767) (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 78 İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı sicil (H. 1193-1194 / M. 1779-1780), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 82 İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil (H. 1216-1217 / M. 1801-1803), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 84 Galata Mahkemesi 580 Numaralı Sicil (H. 1221-1222 / M. 1806-1808), (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 85 İstanbul Mahkemesi 94 Numaralı Sicil (H. 1222-1223 / M. 1807-1809), (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 94 Anadolu Sadâreti Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 1251-1257/ M. 1835-1841), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591), (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, 2010.

Konya Kadı Sicili (1070-1071 / 1659-1661) Defter 10, (Haz. İzzat Sak), Konya, 2014.

Konya Kadı Sicili (1087-1088 / 1676-1677) Defter 13, (Haz. Emrah Akbaş - İzzat Sak), Konya, 2023.

3. Kitap ve Makaleler

AKGÜNDÜZ, Ahmed: Şer'iyeye Sicilleri, İstanbul, 1988, C. 1.

AKGÜNDÜZ, Ahmed: "İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Ser'iyeye Mahkemeleri ve Ser'iyeye Sicilleri", İHAD, S. 14, Ekim, 2009.

AKGÜNDÜZ, Ahmed: Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, İstanbul, 1991, C. 3.

AKGÜNDÜZ, Ahmet: "Dürerü'l-Hükkâm" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1994, C. 10.

AKMAN, Ahmet: "Mecelle'de İspat Hukuku", SÜHFD, C. 32, S. 1, 2024.

AKYÜZ, Vecdi: Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslam Amme Hukuku'nun Gelişmesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1989.

ALİ HAYDAR Hoca Emin Efendizâde: Dürerü'l-Hukkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam, İstanbul, 1330.

Aşıkpaşazade Tarihi, (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul, 2013.

ATAR, Fahreddin: İslam Yargılama Hukukunun Esasları, İstanbul, 2013.

ATAR, Fahreddin: İslam Adliye Teşkilatı, Ankara, 1991.

AVCI, Mustafa: Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 2024.

AYDIN, M. Akif: "Ali Haydar Efendi, Küçük" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, C. 2.

BARDAKOĞLU, Ali: "Beyyine" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992, C. 6.

BAYINDIR, Abdülaziz: İslam Muhakeme Usulü (Osmanlı Devri Uygulaması), İstanbul, 1986.

- BİLMEN**, Ömer Nasuhi: Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu, İstan-bul, 1970, C. 8.
- DEMİR**, Abdullah: Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi, İstanbul, 2010.
- Fetava-i Hindiyeye (Fetava-i Alemgiriyye), (Terc: Mustafa EFE), By, Ty, C. 8.
- GRADEVA**, Rossitsa: "a Kadı Cort in the Balkans" The Ottoman World, (Edit: Christine, WOODHEAD), London, 2011.
- HAMİDULLAH**, Muhammed: el-Vesâiku's-Siyâsiyye, (Çev. Vecdi Ak-yüz), İstanbul, 1997, s. 348.
- HASAN**, İbrahim Hasan: İslam Tarihi, İstanbul, 1992, C. 3.
- İBN ÂBİDİN**: Reddül-Muhtar Ale'd- Dürri'l-Muhtar,(Ter: Mazhar Taş-kesenlioğ-lu) İstanbul, C. 12.
- İBN FERHUN**, Ebû'l-Vefâ (Ebû İshâk): Tebsiratü'l-Hukkam, Darü'l-Ki-tabü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, C. 1.
- KASİMİ**, Zafir: Nizamü'l-hükm fi's-şeria ve't-tarihi'l-İslâmî, Beyrut, 1987, C. 2.
- KAYA**, Süleyman, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2005.
- KAYAOĞLU**, İsmet, İslam Kurumlar Tarihi, Ankara, 1985.
- LANDSBERGER**, Benno: "Sümerler", (Çev. Mebrure Osman TOSUN) Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 5, 1945, s. 92.
- MAVERDİ**, Ebu'l-Hasan: Ahkam-ı Sultaniyye (Çev. Ali ŞAFAK), İstanbul, 1976.
- MÜNECCİMBAŞI**, Dede Derviş Ahmet: Sahâifü'l-Ahbar, (Çev: Ahmed Nedim) İstanbul, 1869.
- OĞUZ**, Mustafa / **AKGÜNDÜZ** Ahmet: "Hüccet" TDV İslam Ansiklope-disi, 1998, C. 18.
- ÖNDER**, Muharrem: "Ebû Ca'fer et-Tahâvî(239-321/853-933) ve Şurût İlmî", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S. 11, Nisan, 2008.
- ÖZCAN**, Ruhi: Mukaddimetü'l-Hâvî fi Şurûti't-Tahâvî, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat ty.
- SCHACHT**, Joseph: İslam Hukukuna Giriş, (Çev. Mehmet DAĞ – Abdul-kadir Şener), Ankara, 1986.

- SERAHSİ**, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme (ö.1090): Mebsut, (Editör: Mustafa Cevat Ak-şit), İstanbul, 2008, C. 18.
- ŞEYH BEDREDDİN**: Letâifu'l-İşârât Şerhi / et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-İşârât, (Ed: HacıYunus APAYDIN), Ankara, 2012, C. 2.
- ŞEYHÜLİSLAM FEYZULLAH EFENDİ**: Fetava-yı Feyziye (Haz. Süleyman Kaya) İstanbul, 2009.
- ŞEYHÜLİSLAM YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ**: Behcetü'l-Fetava, (Haz: Süleyman KA-YA, Betül ALGIN, Zeynep TRABZONLU, Asuman ERKAN), İstanbul, 2011.
- Türk Hukuk Lügati, Ankara, 1991.
- Türkzade Hafız Mehmet Ziyaeddin**: Mükemmel Istilahat-ı Kavânîn, Yahud, Ma-lumat-ı Kanuniye Hulasası, Dersaadet, 1313.
- TYAN**, Emile: Noterlik ve İslam Hukuku Uygulamasında Yazıyla İspat Rejimi, Çeviren: Ahmet Ziya Çalışkan, Editör: İbrahim Ülker, Konya, 2019.
- UZUNÇARŞILI**, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara, 2014.
- ÜLKER**, İbrahim: "Ebüssuûd Efendi ve Şânizâde'nin Sakk Kayıtları Işığında İslam ve Osmanlı Hukukunda İcâre (Kira)" Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fa-kültesi Dergisi, C. 6, S. 2, 2023, s. 730-755.
- ÜLKER**, İbrahim: Osmanlı Noterlik Hukuku, Ankara, 2018.
- YAVUZ**, Yusuf Şevki, "Hüccet" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, C. 18.